

Religious Identity and its Indicators According to Post-modern Social Thinkers

Reyhaneh Raeis-al-sadati^{*}, Hamid Parsania^{}**

Abstract

In the world of social and political thought today, one of the most important issues is the religious existence of people in the post-modern world. And this shows itself in research issues and political and social writings. So that some postmodern thinkers believe that the vast majority of people in the world are still with some kind of religion and practice it, and religious identification and practice is often a strong predictor of people's attitudes and actions.

The concept of religious identity is formed from the connection of two important and social concepts of identity and religion, both of which, as well as the word religious identity itself, have undergone conceptual development in the thinking of thinkers. which we discussed in this research.

The concept of religious identity is recently used in the social and political thought of liberal societies, and the main research question is how post-modern thinkers look at religious identity? In response, the evolution of thinking in the perception of religion and identity and the creation of the concept of religious identity in close connection with who I am and what I believe were discussed.

In this article, after introducing the scientific activities carried out according to the topic of the article, the conceptual development of identity, religion and religious identity has been examined. Then the indicators and dimensions of religious identity have been examined from the point of view of postmodern thinkers. In the following,

^{*} PhD student in Faculty of Social Sciences, University of Tehran (Corresponding Author), r.r.sadati@ut.ac.ir

^{**} Associate Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, h.parsania@yahoo.com

Date received: 2023/08/05, Date of acceptance: 2023/09/30

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

the process of formation, promotion and continuation of religious identity has been investigated. After that, the challenge of religious identity with other social identities has been taken into consideration.

In the last two sections, the important issue of religious identity politics is raised, which leads to the criticism of postmodern thinkers' views on religious identity.

In examining the two concepts of identity and religion, the attitude of social thinkers towards these two concepts has changed, and in this article, attention has been paid to the evolution of the meaning of these two concepts from the perspective of thinkers. and the indicators and how to evaluate religious identity by thinkers have been discussed

Due to the changing view of religion and the concept of identity, religious identity has also manifested itself, and after some time has passed, implicitly and according to real examples in the social arena, its influence on politics has also been criticized and analyzed by the thinkers of the societies. It is liberal.

The noteworthy point is the dynamics of religious identity, which is inevitable due to the process of seeing religious identity, and it is necessary to evaluate the way religious identity is formed and continued. The need to pay attention to this comes from the influence and spread of influence in different layers of social action by religious groups in reality, which has inevitably led thinkers to criticize and analyze this social reality. On the other hand, religious education among the young generations of America and Europe is a surprising issue for thinkers, who inevitably mention the survival of religious identity among the multitude of its real enemies in the tools and cultures of prosperous and liberal societies.

Some thinkers give religion a greater role in influencing identity in the modern and post-modern world in the macro and medium social arena. Because religion creates the possibility of a lot of order in societies without spending money, and this causes religious identity to take precedence over other social identities. Another reason for the priority of religious identity is the organization and extent of support and creating a spirit of convergence among members, which can easily create homogeneity with other identities, especially ethnic and national identities. And this compatibility with the same group and otherness with the other makes him look for his lost honor and dignity. This is the basis for Fukuyama's thought to analyze the direct and indirect effects of religion in politics.

What is being discussed today as identity politics among intellectuals is the result of the fact that religion influences politics and laws in European and American societies. And one of the most important concerns of thinkers in all texts is related to the identity

politics of Muslim groups in these societies. For this reason, the main concern of the concept of identity politics has a religious basis, and in fact, one of the basic issues that make up the concept of identity politics is religious identity politics.

But in criticizing the opinions of thinkers of liberal societies about religious identity, several points are important. First, they have a backward view of religious identity and evaluate what is seen in social practice with liberal glasses. This view is far from empathetic view and introspective observations, and of course, it does not give a correct assessment of religious identities.

Thinkers consider objectivity and subjectivity in cultural and social aspects of religious identity and consider indicators of affection, awareness and commitment. It is considered a process of seeing, survival, continuity and precedence of religious identity along with other social identities due to the regularity with the special coherence of religious identity, and what is the main concern of identity politics is the widespread social manifestation of religious identity, which can be called the concern of religious identity politics.

It is necessary to examine the texts and reality of each religion and its relationship with its own values and the values of liberal societies regarding religious identity, religion and what appears in the behavior of religious groups should be separated and then its results should be evaluated in liberal societies.

In reviewing the religious identity, it is necessary to evaluate the essential identity indicators of the main texts and the laws of each religion, the attention and behavior of religious groups with regard to the essential values and the values of the societies that support the presence of the groups, and then analyze the extent and indicators of the religious identity of the religious groups, and the angles Different effects can be seen.

Keywords: Religious Identity, Religious Identity Politics, Postmodern Thinkers, Identity, Religion

هویت دینی و شاخص‌های آن نزد اندیشمندان اجتماعی پسامدرن

ریحانه سادات رئیس الساداتی*

حمید پارسانیا**

چکیده

مفهوم هویت دینی مفهومی است که امروز در اندیشه اجتماعی و سیاسی جوامع لیبرال مورد استفاده قرار می‌گیرد. بر این اساس سؤال اصلی پژوهش این است که نگاه اندیشمندان پسامدرن به هویت دینی چگونه است؟ در پاسخ، به تطور تفکر در برداشت از دین و هویت و ایجاد مفهوم هویت دینی در ارتباط تنگاتنگ با «من کیستم و به چه چیزی باور دارم» اشاره شده است. اندیشمندان، عینیت و ذهنیت را در ابعاد فرهنگی و اجتماعی هویت دینی مورد نظر قرار داده و شاخص‌های عاطفه، آگاهی، و تعهد را در نظر گرفته‌اند. به دلیل انتظام هم‌راه با انسجام خاص هویت دینی، فرآیندی دیدن، بقا، تداوم، و تقدم هویت دینی در کنار دیگر هویت‌های اجتماعی در نظر گرفته شده و آنچه نقطه مرکزی «سیاست هویت» است بروز گسترده اجتماعی هویت دینی است که می‌توان آن را دغدغه اصلی سیاست هویت دینی در میان اندیشمندان دانست. در نقد رویکرد اندیشمندان پسامدرن به نقص دیدگاه‌های کارکردگرایانه، نگاه پسینی و سطحی به هویت دینی و فقدان بررسی ماهیت ارزش‌های اجتماعی ادیان در پژوهش پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: هویت دینی، سیاست هویت دینی، اندیشمندان پسامدرن، هویت، دین.

* دانشجوی دکتری دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، r.r.sadati@ut.ac.ir

** دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، h.parsania@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸

۱. مقدمه

در اندیشه اجتماعی و سیاسی جهان امروز یکی از مسائل مورد توجه، وجود زیست دینی انسان‌ها در دنیای فرامدرن است. این امر در مسائل تحقیقاتی و نوشته‌های سیاسی و اجتماعی بروز یافته است؛ به طوری که وینچستر معتقد است که اکثر قریب به اتفاق مردم در جهان هنوز به نوعی از دین‌داری ملتزم هستند و به آن عمل می‌کنند و حتی تشخیص و عمل مذهبی بر نگرش‌ها و اعمال اغلب مردم تأثیرگذار است. (Winchester, 2016, 257) بنابراین آنچه بیش‌تر مورد سؤال است، پیش‌بینی‌های اندیشمندان در قرن ۱۹ است که از افول دین و از بین رفتن قداست صحبت می‌کردند ولی در حال حاضر تفکر به سمت نقش‌یابی دین در امر اجتماعی و سیاسی گرایش دارد. هانس مول این سؤال را مطرح می‌کند که چرا دین برای مدت طولانی دوام آورده است و چرا اکثر دانشمندان گذشته نابودی اجتناب‌ناپذیر آن را تا این حد نامیدکننده و نادرست پیش‌بینی می‌کردند. (mol, 1976) این تغییر رویکرد در حوزه دین در اندیشه هابرماس و پیتر برگر قابل شناسایی است. هابرماس در نظریه «کنش ارتباطی» و در مرحله سوم جهان‌بینی مدرن معتقد بود که اسطوره و دین در فرآیند مدرنیزه کردن جامعه باید جای خود را به فلسفه و کنش ارتباطی بدهند (Habermas J., 1987)؛ اما با گذر زمان نه تنها کنش ارتباطی یا هویت‌های عقلانی جای‌گزین دین نشد؛ بلکه هابرماس در سخن‌رانی سمینار جایزه هولبرگ (۲۰۰۱ م.) و در ادامه این روند تغییر نگرش، با عنوان «دین در حوزه عمومی» از احیای دین در سراسر جهان و تأثیرگذاری آن بر حوزه‌های مختلف سخن به میان آورد: «فلسفه دلیل خوبی دارد که در معرض یادگیری از سنت‌های دینی قرار گیرد». (Habermas, 2008, 109)

این تغییر دیدگاه در آثار پیتر برگر نیز وجود دارد. او در سال ۱۹۶۹ معتقد بود که جامعه‌شناسی، باید دین را نوعی فرافکنی بشری تلقی کند (برگر، ۱۳۹۷، ص. ۲۱)؛ اما بعدها غفلت از نقش دین در تحلیل مسائل اجتماعی را خطای بزرگ خواند. (برگر، ۱۳۹۷، ص. ۲۲) این تغییر نگرش، اندیشه معاصر را به اهمیت تأثیر دین و هویت دینی بر قوانین اجتماع و سیاست واقف کرده، به طوری که اندیشمندان سیاسی معاصر نظیر فوکویاما (۲۰۱۸) را واداشته است تا از تأثیر هویت دینی بر سیاست صحبت کنند.

در تاریخ اندیشه نیز مفهوم هویت در پاسخ به سؤال «من کیستم» بازتاب پیدا کرده است؛ به صورتی که لوری پیک در مقاله خود به اثبات می‌رساند که هر کسی درباره هویت تحقیق کرده در نهایت هویت دینی را نادیده گرفته است. (نگاه کنید به peek, 2005) اما با گذر زمان اندیشه اجتماعی، به‌ویژه در غرب، ناگزیر است که هویت دینی را به رسمیت بشناسد و به تفکر درباره

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسانیا) ۷

چگونگی و شاخص‌های آن بها دهد. چارلز داویس ظهور ادیان جهانی به‌ویژه ادیان توحیدی را نشانه مرحله جدیدی از تحول اجتماعی می‌داند زیرا معتقد است این ادیان در نهایت یک هویت شخصی متمایز و موقت از همه نقش‌ها و هنجارهای عینی را شکل می‌دهد. (Charles Davis, 1993) وینچستر نیز معتقد است که باید راه را برای دین به‌عنوان یک نیروی علی‌مهم در زندگی اجتماعی مدرن باز کرد. (نگاه کنید به Winchester, 2016)

با توجه به این تطور نگرش نسبت به «دین» و «هویت» در اندیشه اجتماعی، ضرورت دارد به تطور معنایی این دو مفهوم از منظر اندیشمندان نیز پرداخته شود و شاخص‌ها و نحوه ارزیابی هویت دینی از دیدگاه اندیشمندان مختلف مورد مذاقه قرار گیرد؛ بنابراین سؤال اصلی این پژوهش این است که اندیشمندان اجتماعی دنیای پسامدرن هویت دینی را چگونه می‌بینند؟ برای پاسخ به این پرسش در ابتدا تحقیقات متأخر علمی به صورت مطالعه موردی بررسی، و سپس با استفاده از منابع نظری و بازخوانی و تحلیل آن‌ها، نحوه نگرش اندیشمندان پسامدرن به هویت دینی استخراج و به‌صورت کلی نقد شد.

هدف از این پژوهش بررسی آرای اندیشمندان متأخر درباره مفهوم هویت دینی و به دست آوردن شاخص‌ها، نوع شکل‌گیری، تداوم، و ارتقای هویت دینی است. اگرچه موضوع هویت دینی یکی از موضوع‌های مهم اندیشه اجتماعی معاصر است؛ تا کنون مسائل محوری آن و رای وابستگی‌های دینی تدقیق نشده است. با توجه به این‌که مفهوم هویت دینی علاوه بر اندیشه اجتماعی هر دین، در میان اندیشمندان اجتماعی جوامع لیبرال نیز استفاده می‌شود؛ لازم است به دیدگاه اندیشمندان مختلف درباره این مفهوم پرداخته شود تا در نهایت بتوان اختلاف‌ها و شباهت‌های مفهوم هویت دینی در میان ادیان و اندیشه‌های لیبرال را درک کرد.

۲. پیشینه

پژوهشی با عنوان تحقیق حاضر در منابع داخلی یافت نشد؛ اما در جست‌وجویی که در منابع خارجی صورت گرفت چند تحقیق ارزشمند با موضوع دین و هویت و رویکرد فلسفی و نیز اجتماعی مورد نظر قرار گرفت.

- مقاله «شکل‌گیری هویت مذهبی در میان نوجوانان مسلمان آمریکایی - بنگلادشی» اثر چادری و میلر (۲۰۰۸/ دانشگاه کلمبیا). در این پژوهش تجربه زیست مسلمانان بنگلادشی در آمریکا مطالعه شده است. مصاحبه‌شوندگان، به تجربه‌کنندگان بیرونی و

درونی تقسیم شده و عواملی که در رشد هویت دینی آنان مؤثر بوده، بازنمایی شده است. (Sadia R. Chaudhury, Lisa Miller, 2008)

- مقاله «دین به‌عنوان مورد نظری، لنز، و منبعی برای نقد: سه راهی که نظریه اجتماعی می‌تواند از مطالعه دین بیاموزد»، اثر دنیل وینچستر. این مقاله به ارتباط دین با نظریه اجتماعی و تأثیرگذاری آن اشاره دارد. نویسنده معتقد است که ایجاد تبیین‌های کلی از پدیده‌های اجتماعی، توسعه و به‌کارگیری یک چهارچوب پارادایماتیک، ارزیابی و نقد اجتماعی هنجاری، راه‌های مختلفی است که دین را برای نظریه اجتماعی مفید و مولد می‌کند. اگرچه جامعه‌شناسی دین برای بسیاری از دغدغه‌های عمومی نظریه اجتماعی در گذشته نه چندان دور حاشیه‌ای بود؛ امروز به‌نظر می‌رسد که این حوزه فرعی موقعیت خوبی برای تبدیل شدن به یک مشارکت‌کننده اصلی دارد. (نگاه کنید به Winchester, 2016)

- کتاب *اسلام در گذار* اثر جسیکا جاکوبسن (۱۹۹۸). نویسنده در این کتاب با روش مصاحبه به‌سراغ مسلمانان کشورهای اروپایی می‌رود و به این نتیجه می‌رسد که وفاداری به دین اسلام هنوز قدرتمند است آن هم در جامعه‌ای که یک جامعه عمدتاً سکولار است و هنوز بسیاری از جوانان پاکستانی-بریتانیایی در پایبندی مستمر به دین خود احساس ثبات و پایداری می‌کنند. نویسنده در ادامه استدلال می‌کند در دنیایی که مفاهیم هویت همیشه به چالش کشیده شده‌اند، منابع سنتی اقتدار و وفاداری هم‌چنان پابرجا هستند.

- مقاله «دین و هویت» اثر هانس مول (۱۹۷۶). در این مقاله بسیاری از حقایق فقدان توجه به دین و هویت با رویکرد نقد به جریان عقل‌گرایی بیان، و ضمن بررسی هویت دینی و شاخص‌های آن، سعی در عملیاتی‌کردن دو مفهوم هویت و دین شده است. هانس مول در این مقاله رویکرد دیالکتیکی به دین دارد و نظم‌بخشی دین را برای جوامع غربی مفید قلمداد می‌کند.

- کتاب *دین و فرد: باور، عمل، هویت* اثر ابی دی. (۲۰۱۶) در این کتاب جنبه فردی هویت دینی بررسی شده است. نویسنده سعی دارد نقش افراد و عمل و باورشان را در گسترش دین و هویت‌بخشی بسنجد. او چهار ساحت برای هویت دینی فردی برمی‌شمرد که شامل اشاعه هویت مذهبی، سلب هویت مذهبی، ادغام هویت دینی و تعلیق هویت دینی است. او با در نظر گرفتن معانی متفاوتی از دین و بیان اجتماعی که

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسانیا) ۹

درک شخصی مردم را شکل می‌دهد به بررسی نقش افراد در شکل‌گیری هویت خود می‌پردازد.

- مقاله «مسلمان شدن توسعه هویت دینی» نوشته لوری پیک (۲۰۰۵). این مطالعه فرآیند شکل‌گیری هویت دینی را بررسی می‌کند و ظهور دین را به‌عنوان برجسته‌ترین منبع هویت فردی و اجتماعی برای گروهی از نسل دوم مسلمانان آمریکایی بررسی می‌کند. با مصاحبه از دانشجویان مسلمان دانشگاه نیویورک و کلرادو، سه مرحله از رشد هویت دینی ارائه می‌شود: دین به‌عنوان هویت نسبت داده شده؛ تکیه به عنوان هویت برگزیده؛ و دین به عنوان هویت اعلام شده. این تحقیق نشان می‌دهد که هویت دینی چگونه در بافت اجتماعی و تاریخی پدیدار می‌شود و نشان می‌دهد که توسعه آن به جای تداعی، متغیر است.

در این کتب و مقالات که موضوع آن‌ها متفاوت از عنوان تحقیق حاضر است، نگاه اندیشه غربی به هویت و دین ذیل بررسی میدانی یا نظری آمده است. به‌ویژه در مقاله هانس مول، رویکرد دوره مدرن به مسئله دین و هویت تدقیق شده است. اما این مقالات و کتب به صورت خاص، هویت دینی از منظر اندیشمندان دوره پسامدرن را بررسی نکرده که در حقیقت نوآوری مقاله حاضر است. در مطالعه پیش‌رو ضمن این که مفهوم هویت دینی با توجه به هویت و دین از منظر اندیشمندان پسامدرن بررسی و نیز تطور مفهومی آن در نظر گرفته می‌شود، به واکاوی شاخص‌ها و ابعاد آن نزد اندیشمندان این حوزه می‌پردازد و پس از تجمیع آرا، در کنار موضوع سیاست هویت، سیاست هویت دینی را ردیابی می‌کند و در انتها ساختار دیدگاه اندیشمندان پسامدرن را به هویت دینی نقد می‌کند.

۳. تطور اندیشه هویت دینی

مفهوم هویت دینی از مفاهیم متأخر است که ناگزیر مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته و بیش از معرفی، از آن استفاده می‌کنند. این واژه از پیوند دو مفهوم مهم و اجتماعی هویت و دین تشکیل شده که مدتی است اندیشه مدرن اجتماعی را معطوف به خود کرده است و با توجه به پارادایم فکری اندیشمندان شاخص‌هایی را به خود اختصاص داده است.

۱.۳ هویت

مفهوم هویت اجتماعی توسط برخی از اندیشمندان نظیر تاجفیل مطرح شد، اما در واقع با کار جنکینز اوج گرفت و روز به روز بر دامنه آن افزوده شد. یکی از مفاهیم وابسته به آن هویت دینی بود تا جایی که در اواخر قرن بیستم از تأثیر هویت‌های جمعی گروه‌ها بر سیاست به‌ویژه هویت‌های مذهبی سخن به میان آمد.

در تاریخچه اندیشه هویت، اندیشمندان متقدم دو عنصر آگاهی و فردیت را جزو جدانشدنی مفهوم هویت می‌پنداشتند. اندیشمندان نظیر لاک، لایب نیتس و در ادامه کانت مفهوم هویت را به آگاهی پیوند می‌زدند. چنانچه لاک این مفهوم را به تفکر، هوش، و بازتاب شخصیت افراد مرتبط می‌کند و در مورد آگاهی معتقد است که هویت شخصی را می‌سازد و یکسانی یک موجود عاقل را نشان می‌دهد. (نگاه کنید به lock, 1801) این در حالی است که کیرکگور و یاسپرس این مفهوم را در حوزه خودآگاهی به‌کار می‌برند. (mol, 1976, 65) اندیشمندان حوزه روان‌شناسی، به‌ویژه اریکسون، صحبت از هویت فردی و جمعی می‌کنند و به دنبال آن متفکران نظریه کنش متقابل نمادین و روان‌شناسان اجتماعی سعی در شناخت چگونگی کسب هویت یک فرد و فرآیندهای اجتماعی شدن دارند. به همین دلیل از منظر هانس مول، تعصب فرهنگی جذابی در نحوه تعریف هویت از منظر فیلسوفان وجود دارد، که آن را به آگاهی و عقلانیت فرد گره می‌زند و از آنجایی که متکلمان و علمای دین به شدت تحت تأثیر این فرهنگ فلسفی هستند، آن‌ها نیز دیدگاه خود را نسبت به دین بر اساس ساختار فرایندهای معقول بنا کرده‌اند. با این حال وی معتقد است فردگرایی به‌عنوان پایه اصلی این نوع نگاه، برای درک ما از دین بسیار محدود است. (mol, 1976, 64-65)

۲.۳ دین

آنچه بر سر مفهوم هویت در اندیشه مدرن آمد حرکت از ساخت مفهومی فردی به سمت مفهومی اجتماعی و سیاسی بود؛ اما درباره مفهوم دین مسئله متفاوت است. دین مفهومی بسیار قدیمی و ریشه‌دار و اجتماعی است که اندیشمندان مدرن در تلاقی معرفتی با آن و سخت به دنبال رهاسازی خویشتن اجتماعی و فکری از آن بوده‌اند، بنابراین سعی کردند جامعه و اندیشه اجتماعی را نیز از آن بی‌نیاز کنند.

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسانیا) ۱۱

مفهوم دین فارق از هر نوع ارزش‌گذاری، مفهومی است که به دلیل گسترش واقعیت اجتماعی آن، برخی اندیشمندان متقدم جامعه‌شناسی در فهم اجتماعی ناگزیر با آن مواجه بوده‌اند و باید نسبت خود را با آن تعیین می‌کردند. افرادی نظیر کنت، دورکیم، مارکس، وبر و...، یک پایه از تحلیل خود را بر دین متمرکز می‌کردند. دورکیم، دین را به‌عنوان نظم‌دهنده اجتماعی پیشامدرن مطرح می‌کند (mol, 1976, 77) و امکان جای‌گزینی آن در حوزه نظم‌بخشی اجتماعی با وجدان جمعی را مطرح می‌کند. کارل مارکس، ویژگی مشروعیت‌بخش و مقدس‌کننده دین را می‌بیند، اما مسئله را از طبقه اقتصادی خارج نمی‌کند و دین را افیون ملت‌ها می‌خواند که باید از آن رها شد تا به خودآگاهی طبقه کارگر رسید.

ماکس وبر شاید شاخص‌ترین اندیشمند اجتماعی باشد که عرصه مدرن را وابسته به تأثیرات اجتماعی ادیان تحلیل می‌کند. او پژوهش‌هایی درباره تأثیر سیستم‌های معنا بر ساختارهای اجتماعی انجام داد و البته با کتاب *سرمایه‌داری و روح پروتستان*، فضای جدیدی در حوزه اندیشه در تأثیر هویت دینی بر ساختار اجتماعی و اقتصادی ایجاد کرد.

وبر تأثیر دین را در بعد کلان تحلیل کرد و معتقد بود پنج نظام در دین‌های جهانی، انبوه معتقدان را حول محور خود گرد آورده است که شامل آیین‌های اخلاقی کنفیسیوس، هندو، بودا، مسیحی، و اسلام است. البته از منظر وبر، شهر غربی در همه شهرهای جهان بی‌نظیر و اصول شهروندی شکل گرفته در آن، صحنه اصلی نمایش مسیحیت است. (نگاه کنید به وبر، ۱۳۸۷)

با این حال نمی‌توان تلاش پررنگ اندیشمندان برای نادیده انگاشتن دین را فراموش کرد به صورتی که در دوره‌هایی از تاریخ اندیشه تا زمان معاصر سعی شده است نقش آن نادیده انگاشته شود. اما سؤال افرادی مثل میلبنک این است که با این همه تکاپو در نادیده انگاشتن دین، چرا دین از عرصه واقعی حذف نشد و هم‌چنان در زمین اندیشه و واقعیت دنیای انسان‌ها نقش بازی می‌کند. (نگاه کنید به میلبنک، ۱۳۹۸) این سؤال هانس مول نیز است که چرا دین برای مدت طولانی دوام آورده است و چرا همه دانشمندان نسل‌های گذشته، نابودی اجتناب‌ناپذیر آن را تا این حد ناامید‌کننده و نادرست پیش‌بینی کرده‌اند؟ (نگاه کنید به 1976.mol)

این شرایط در تقسیم‌بندی‌ها و شاخص‌سازی‌های مفاهیم اجتماعی مدرن از جمله هویت نیز مشهود است. البته رویکرد عالمان دینی قرن نوزدهم به دین به‌عنوان امری فردی و ذیل هویت فردی را می‌توان به‌عنوان پیشینه شکل‌گیری اندیشه مدرن در حوزه قلمداد کرد.

۳.۳ هویت دینی

وقتی در مورد انواع هویت در اندیشه و فرهنگ‌های مرجع صحبت می‌شود، بیش از آن‌که به مفهوم هویت دینی و مذهبی توجه شود، هویت قومی و ملی مورد نظر قرار گرفته است. این امر توسط افرادی چون لوری پیک نقد شده است و آن را ناشی از فقدان توجه تعمدی به دین در حوزه اندیشه اجتماعی می‌داند. هانس مول نیز معتقد است در دوره مدرن با رویکرد پروتستانی به جای تقویت واحدهای سازمان اجتماعی از طریق مرتبط ساختن انسانها با منبع مشروعیت در ماوراء، با کاهش اهمیت و «قدوسیت» انسان در رابطه با منبع در ماوراء، نسبی می‌کند (mol, 1976, 69)

با این حال خلاف پیش‌بینی‌ها، دین نه تنها از بین نرفت و جایگزینی برای آن پیدا نشد؛ تأثیرات مستقیم آن در سیاست و اقتصاد جوامع مدرن به بازخوانی مجدد امر دینی و اندیشه مرتبط با هویت دینی انجامید. به اعتقاد وینچستر، خلاف پیامدهای وابسته، فضایی برای در نظر گرفتن دین به‌عنوان یک نیروی علی مهم در زندگی اجتماعی مدرن ایجاد شده است. (Winchester, 2016, p. 257) پائول اید معتقد است دین را نه تنها می‌توان به‌عنوان یک رابطه معنوی بین مؤمن و خدای او در نظر گرفت، بلکه یک هویت جمعی است که به درجات مختلف می‌تواند مرزهای گروهی و بیرون‌گروهی را شکل دهد. (Eid, 2007, p. 22)

در این شرایط صحبت از هویت دینی امری اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا در ساحت اندیشه آن‌چه امروز مطرح می‌شود این است که «من کیستم؟» با «چه چیزی را باور دارم؟» پیوند ناگسستنی دارد. (نگاه کنید به Day, 2016) با گذشت زمان و تطور جنبش‌ها و انقلاب‌های مردمی در سطح دنیا، واقعیت اجتماعی به کمک اندیشه آمد و جایگاه دو مفهوم هویت و دین را در تفکر مدرن و پسامدرن ارتقاء داد؛ تا جایی که امروز از تأثیر هویت بر سیاست، شکست نظریات مرگ و افول دین، و تأثیر هویت‌های مذهبی بر شئون مختلف اجتماعی صحبت به میان می‌آید.

۴. شاخص‌ها و ابعاد هویت دینی

هویت دینی مفهوم جدیدی است که اندیشمندان دنیای پسامدرن ناگزیر از آن استفاده کردند؛ زیرا دین نه تنها با مدرنیته از بین نرفت، بلکه به‌صورت فراگیر در دنیای واقعی با موضوعات فردی و اجتماعی و سیاسی مرتبط شد. اگرچه در ابتدا از این مفهوم بیشتر استفاده و کم‌تر به

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسا نیا) ۱۳

شاخص‌ها و ابعاد نظری آن پرداخته می‌شود؛ اندیشمندانی بودند که به ابعاد و شاخص‌های هویت دینی توجه کرده‌اند.

پائول اید از جمله افرادی است که هویت دینی را به صورت یک ساختار و دارای ابعاد مختلف می‌بیند. او معتقد است هویت دینی را می‌توان به ابعاد عینی و ذهنی تقسیم کرد و هر کدام از این دو بعد نیز ابعاد اجتماعی و فرهنگی دارند. (Eid, 2007, p. 22) وقتی مفهوم هویت دینی به جنبه‌های ذهنی و عینی تقسیم می‌شود؛ بعد ذهنی به هویت‌بخشی از طریق فرهنگ و جامعه دینی اشاره دارد و جنبه عینی، میزان احساس تعلق به اعمال مذهبی و مشارکت در گروه‌ها و فعالیت‌هایی است که بر اساس خطوط مذهبی شکل یافته‌اند.

هویت دینی را می‌توان همانند هویت قومی در نظر گرفت و بین تجلیات اجتماعی و فرهنگی جنبه‌های ذهنی و عینی آن تمایز قائل شد. جنبه‌های ذهنی - اجتماعی و جنبه‌های عینی - اجتماعی به ترتیب، به هویت و سطوح تعامل افراد با جامعه مذهبی‌شان مربوط می‌شوند. هم‌چنین جنبه ذهنی - فرهنگی هویت دینی، احساس تعلق به فرهنگ دینی؛ و جنبه عینی - فرهنگی، میزان رعایت شعائر دینی و مشارکت در فعالیت‌ها یا سازمان‌های مذهبی را نشان می‌دهد. (Eid, 2007, 34)

هانس مول از دیگر اندیشمندانی است که به شاخص‌های هویت دینی توجه کرده و با عملیاتی کردن دو واژه هویت و دین، معتقد است که آگاهی، عاطفه، و تعهد، سه شاخص هویت دینی است که ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر دارند. او معتقد است پدیده‌های دینی کاملاً به یکدیگر وابسته هستند که هم از فضای اجتماعی تأثیر می‌گیرند و هم فضای اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. (mol, 1976, 64) البته باید دقت داشت که آگاهی از باورها، کم‌تر از وفاداری قوی به این باورها و سیستم‌های محافظت‌شده توسط آن‌هاست که به اتحاد می‌انجامد. به همین دلیل است که تعهد و عاطفه باعث ایجاد هویت می‌شود و این آگاهی مشترک همراه با عاطفه اغلب با دین گره می‌خورد. این شرایط در زمانی قابل تشخیص است که به دین عمل شود یا تذکر و یادآوری دینی صورت می‌گیرد. (mol, 1976, 69)

از نظر هانس مول زمینه کاملاً متفاوتی که در آن از دین به‌عنوان تعهد و عاطفه حمایت می‌شود، محیط سکولار غرب مدرن است که دین را به‌عنوان نوعی تعهد می‌بیند و از آن بهره می‌برد. هانس مول تعهد هویت دینی را مانند تعهدات فرد یا گروه به شرکت خصوصی، دموکراسی، و اهداف خصوصی ارتقاء، موقعیت، ثروت و قدرت می‌بیند که البته تعهدات هویت دینی اغلب منجر به تشکیل گروه‌های ذینفع مشترک یا لابی‌هایی شده است که خود را به‌طور

مؤثری از محیط جدا می‌کنند، همان‌طور که قبایل، همبستگی داخلی را افزایش دادند تا بتوانند هرچه بیش‌تر بر آن محیط مسلط شوند. (mol, 1976, 69)

نگاه اندیشه اجتماعی غرب به مفهوم هویت دینی، شاخص‌ها و ابعاد آن رویکرد کارکردگرایانه دارد که خود را در شاخص‌سازی و ابعاد مختلف آن نشان می‌دهد. به همین دلیل فاصله میان تعهدات به شرکت و تعهدات دینی، میزان عاطفه و هم‌گرایی است و این را در تعبیر کالپ نیز مشاهده می‌کنیم. او معتقد است که دعاهای خانوادگی، همان کار نمازهای پنج‌گانه برای یک جامعه مسلمان و سرود ملی برای یک ملت را انجام می‌دهد. مناسک به انسان احساس هویت و تعلق می‌دهد (Klapp, 1969, 125)؛ وقتی در ادیان مناسک انجام می‌شود. صحنه بروز معنای مشترک به‌وجود می‌آید و به یک حرکت مشترک اجتماعی تبدیل می‌شود. این مناسک بار تعهد و عاطفه دارد و به ایجاد هویت مشترک با دیگر عوامل مناسک منجر می‌شود. به‌عنوان مثال، این واقعت در اعمال حج مسلمانان مشاهده می‌شود.

با نگاهی به شاخص‌های اندیشمندان مشاهده شد که در نظریات آنان انسجام لازم وجود ندارد. بنابراین در ادامه برخی از شاخص‌های مشترک مورد توجه قرار می‌گیرد. یکی از شاخص‌های مهم و اساسی هویت و دین، مسئله آگاهی است. ادیان اطلاعات را در یک قدرمطلق خاص طبقه‌بندی می‌کنند؛ برخی حذف و برخی دیگر با همه جوانب مرتبط در اختیار اعضا قرار می‌گیرد. این آگاهی، برخی اوقات راجع به داستانی از یک مادر و فرزند مانند حضرت مسیح و مادر او در دو هزار سال پیش است؛ و گاهی هم درباره دستورالعمل سبک زندگی بر اساس امور اجرام آسمانی است، مانند آنچه در آیین کنفسیوس و ادیان هندی و ماه‌های اسلامی است. چنین آگاهی‌های جهت‌داری همواره معنابخشی می‌کند و باور می‌سازد و در ادامه تقدس‌زایی و یا تقدس‌زدایی می‌کند.

معنا، مفهوم دیگری است که در پی آگاهی و عمل به آن ایجاد می‌شود و یکی از شاخص‌های مهم در بررسی دین و هویت است. این مفهوم را به‌صورت مشترک در هر دو باید در نظر گرفت. به همین دلیل حتماً در هویت دینی اهمیت می‌یابد. معنابخشی مختص هر دین به جهان و فرد و ارتباط میان آن دو بستگی دارد. شیوه نگرش انسان‌ها در یک دین مشخص با توجه به نوع معنابخشی آن دین به امورات عالم و فرد، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با دیگر ادیان ایجاد می‌کند. مفهوم معنابخشی مورد توجه وبر و پس از او، پدیدارشناسان نیز قرار گرفت. هانس مول نیز از این شاخصه دین یاد می‌کند و در پیوند با هویت به مسئله ایجاد تقدس اشاره می‌کند؛ در واقع همین امر معنابخشی تقدس را در پی دارد.

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسانیا) ۱۵

تعهد، یکی دیگر از شاخص‌های دین‌داری است که در هویت اجتماعی و گروه‌بندی نیز مورد توجه ویژه قرار می‌گیرد. تعهد داشتن به آگاهی، معنا، و تقدس‌های دینی به صورت فردی و اجتماعی، از واجبات دین‌داری است؛ طوری که رفتن به کلیسا و حضور جمعی با فراخوان درونی هر مسیحی در روز یکشنبه به وجود می‌آید و یا توبه یهودی خود به نوعی تعهد و بازگشت به پیمان‌هاست. تداوم مناسک توبه در زمان طولانی نشان از تعهد و تقاضای بخشش بابت ترک تعهدات است که یکی از مهم‌ترین اصول عبادی ادیان را در بر دارد. در کنار تعهد، تذکر را می‌توان مطرح کرد که هانس مول از آن به عنوان تکرار هنجار مسیحیت در هر هفته یاد می‌کند (mol, 1976, 69). تکرار اعمال برای یادآوری، پای‌بندی قوی‌تر به تعهدات را ایجاد می‌کند؛ بنابراین سبک زندگی جمعی و فردی دین‌داران بر اساس تذکر، یادآوری خاطرات جمعی و فردی مقدس، و آگاهی‌ها و تاریخ سرگذشت نیاکان ادیان شکل می‌گیرد.

۵. فرآیند شکل‌گیری، تداوم، و ارتقای هویت دینی

زیست بلندمدت هویت دینی در میان نسل‌ها باعث شده است تا اندیشمندان متأخر این مفهوم را مقطعی و یک‌بعدی نبینند و معتقد به تداوم هویت دینی باشند. مبحثی که هانس مول از آن با عنوان بقا یاد می‌کند و معتقد است با آوردن «بقا»، به عنوان نوعی امتیاز، می‌توانیم بینش خود را در این مورد افزایش دهیم که چرا مذاهب به خوبی در همه فرهنگ‌ها حفظ شده است. (mol, 1976, 68) این تداوم باعث شده است تا مسئله پویایی هویت دینی مهم شود. در همین راستا لوری پیک، شکل‌گیری هویت دینی را فرآیندی پویا و مداوم می‌داند و معتقد است که هویت دینی، پدیده‌ای ایستا نیست. (peek, 2005, p. 240)

پویایی هویت دینی ناگزیر فرآیندی دیدن هویت را در نتیجه تحقیقات میدانی در پی دارد و به سمت حفظ هویت دینی به عنوان یک فرآیند مداوم و یک مبارزه مستمر حرکت می‌کند. (Sadia R. Chaudhury, Lisa Miller, 2008, p. 404) این بقا نیز در نتیجه تربیت مستمر نسل‌هاست، که در فرآیند تربیت دینی تأثیرگذار بر شکل‌گیری هویت صورت می‌گیرد. برخی از اندیشمندان، طرفدار مراحل رشد هویت دینی به صورت تک خطی هستند؛ برخی دیگر از تحقیقات نشان می‌دهد که در این جامعه‌پذیری و تربیت و ایجاد هویت، موارد تدریجی و بازخوانی مجدد و هم‌سوسازی با فضای اجتماعی و هویت‌های رقیب و هم‌چنین ایجاد سؤال در نسل‌های جدید وجود دارد. به صورتی که هویت در فرآیند تربیت دینی شکل می‌گیرد و سپس مواجهه با موارد متفاوت، امکان بازخوانی را ایجاد می‌کند و این بازخوانی امکان تقویت

و مقاومت در برابر هویت دینی پیشینیان را به وجود می‌آورد. (Sadia R. Chaudhury , Lisa Miller, 2008)

شکل‌گیری و تداوم هویت دینی از منظر لوری پیک به صورت تک‌خطی از سه مرحله دین به عنوان هویت منسوب؛ دین به عنوان هویت برگزیده؛ و دین به عنوان هویت اعلام شده؛ عبور می‌کند و هرچه شرکت‌کنندگان در هر یک از این مراحل پیش روند، ایمانشان شدیدتر می‌شود و اعمال دینی آنها افزایش می‌یابد و هم‌ذات‌پنداری آنها با دین بیش‌تر می‌شود. هویت از طریق یک فرآیند اجتماعی به دست می‌آید و مدت زمانی که این مراحل از فردی به فرد دیگر منتقل می‌شود، متفاوت است. (peek, 2005, p. 205)

در پژوهش میلر و چاندوری نتیجه متفاوتی از تداوم و بقای هویت دینی وجود دارد. در طول شکل‌گیری هویت دینی، نوجوانان در معرض سیستم‌های اعتقادی خارج از خود قرار می‌گیرند، که گاهی اوقات، از طریق گفت‌وگو با دوستان به وجود می‌آید. این در حالی است که برخی نیز بر اثر میل شخصی به یادگیری درباره ادیان و فرهنگ‌های دیگر شکل می‌گیرد. چنین مواجهه‌ای با ادیان و فلسفه‌های دیگر، این نوجوانان را مجبور می‌کند تا دیدگاه‌های شخصی خود را درباره ایمان، خدا، و دین بررسی کنند و به تقویت هویت دینی نوپای خود کمک کنند. (Sadia R. Chaudhury , Lisa Miller, 2008, 406) این نسل‌های نو به لحاظ تربیتی، هویت دینی را فرا می‌گیرند اما ممکن است بر اثر پرسش‌های جدید، رقابت دیگر هویت‌ها، و...، هویت دینی آنان به چالش کشیده شود.

آنچه که در تحقیقات نظری و میدانی به صورت ضمنی درباره هویت دینی قطعیت دارد، بقا در ادامه تداوم و بازتولید مستمر هویت دینی در نسل‌های مختلف است. همین امر به ایجاد سؤال از ادامه روند حضور و قوت هویت‌های دینی در جوامع مدرن و پسا مدرن انجامیده که به دنبال خود تحقیقات میدانی و نظری را در پی داشته است.

۶. چالش هویت دینی با سایر هویت‌های اجتماعی

یکی از چالش‌های مهم ذهنی ادیان و اندیشمندان اجتماعی که به صورت یک واقعیت اجتماعی هویت دینی را مورد بررسی قرار می‌دهد، این است که کدام هویت در تنازع میان هویت‌ها پیروز میدان می‌شود و یا به تعبیر دیگر کدام جنبه از هویت افراد، گروه‌ها و جوامع در واقعیت اجتماعی تقدم می‌یابند. این دغدغه‌ها با یک واقعیت شروع می‌شود که عضویت مذهبی برای دین‌داران، بیش از ایمان به خدا و انجام شعائر است. (EId, 2007, 41)

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسانیا) ۱۷

و بر در نشان دادن نقش دین در عرصه اجتماعی فقط کارکرد ساده نقش هویت دینی در موقعیت اجتماعی، یا نمایندگی ایدئولوژی یک قشر خاص، و یا بازتاب منافع مادی یا معنوی را مدنظر قرار نمی‌دهد؛ بلکه معتقد است هر قدر عوامل اجتماعی که به اقتصاد و سیاست شکل می‌دهد بر نظام اخلاقی یک دین مشخص تأثیر زیادی داشته باشد، این نظام عمدتاً بر منابع مذهبی و مهم‌تر از آن به بعد محتوایی بشارت‌ها و وعده‌های آن مذهب متکی است. نسل‌ها در تربیت دینی نیز به شیوه بنیادی به تفسیر مجدد بشارت‌ها و وعده‌های آن می‌پردازند. وقتی چنین چیزی روی دهد دست‌کم آموزه‌های دینی با نیازهای دینی هماهنگ می‌شوند و این قابلیت دین باعث می‌شود تا سایر حوزه‌های منافع تأثیری ثانویه داشته باشند و این تأثیرگذاری دین بسیار آشکار و تعیین‌کننده باشد. پس برای همه ادیان تغییر در قشرهای تعیین‌کننده اجتماعی از اهمیت بنیادین برخوردار است و از سوی دیگر دین به مجرد آن‌که رواج یابد، نفوذ پر دامنه خود را به شیوه زندگی قشرهای بسیار ناهمگن نیز برجای می‌گذارد. مردم به روش‌های گوناگون به تفسیر رابطه اخلاق دینی با موقعیت‌های ناظر بر منافع می‌پردازند؛ طوری که اخلاق دینی هم‌چون کارکردهای صرف این موقعیت‌ها تلقی شده است. (و بر، ۱۳۸۷، ص. ۳۰۶)

هانس مول در بازخوانی تفکر و بر به این نتیجه می‌رسد که رابطه بین مؤلفه نظم‌دهنده دین و هویت‌های مختلف در جامعه مدرن به اختلاف دیدگاه میان دین‌داران و فعالان اجتماعی بستگی دارد. دین‌داران ابتدا به شفای حال فرد می‌پردازند در حالی که فعالان اجتماعی بیش از همه به نجات جامعه معتقد هستند. اما باید توجه داشت که نظم و ترتیب جامعه با تمایز و پیچیدگی از طریق افزایش متعالی شدن هم‌گام بوده است. هم‌چنین معتقد است که ادیان باقی‌مانده، دیالکتیک بین هویت و تغییر در محیط را با خلاصه کردن نظم و پیش‌بینی بی‌نظمی منعکس می‌کنند؛ به‌طور دقیق‌تر، این ادیان باقی‌مانده، افراد و گروه‌ها و جوامع را از طریق تصاویری از نظم متحد می‌کنند و تعریف می‌کنند که هر یک از آن‌ها در مورد چیست. به‌صورتی که هر چه تمدن پیچیده‌تر می‌شود، سایه‌بان ماورایی بیش‌تر امتداد می‌یابد که گویی حاوی نتایجی درخشان است. (mol, 1976, 69)

همین خصوصیت ویژه قدرت نظم‌دهندگی فوق‌العاده هویت دینی باعث شده تا لوری پیک به این سؤال پردازد که چرا دین ممکن است به مبنایی مهم برای هویت تبدیل شود؟ در پاسخ، او به هم‌آورد هویت‌ها و انتخاب هویت دینی به‌عنوان عامل تعیین‌کننده معتقد است؛ زیرا کارکردهایی که دین در جامعه ایفا می‌کند به رسمیت شناخته‌شدن منجر می‌شود. (peek, 2005) و این دقیقاً شاخصی است که فوکویاما آنرا اساس کارکرد هویت در عرصه سیاسی می‌داند و

نشان می‌دهد که دست برتر در واقعیت اجتماعی اروپا و آمریکا با هویت مذهبی است. (نگاه کنید به Fukuyama, 2018) لوری پیک معتقد است دین علاوه بر رفع نیازهای معنوی، عضویت در یک سازمان دینی، مزایای مادی و روان‌شناختی و اجتماعی غیرمذهبی بسیاری از جمله شبکه‌های اجتماعی، فرصت‌های اقتصادی، منابع آموزشی و اعتماد و حمایت هم‌تایان را ارائه می‌دهد و با افزایش مزایای مثبت، احتمال این بیشتر می‌شود که افراد از نظر مذهبی وابستگی بیش‌تری داشته باشند. این امر وقتی به قطعیت نزدیک می‌شود که با تحقیق در بین مهاجران مسلمان اروپا و آمریکا مشاهده می‌شود که چگونه هویت مذهبی به کاهش انزوای اجتماعی منجر می‌شود و دین از طریق تأکید بر تقدم هویت دینی خود بر سایر اشکال هویت اجتماعی، به پایگاه قدرتمندی برای شناسایی شخصی و انجمن‌های جمعی برای این جوانان مسلمان مهاجر در آمریکا تبدیل شده است. به همین دلیل او معتقد است که هویت دینی در بیش‌تر موقعیت‌ها بر هر موقعیت متناسب یا کسب شده دیگری که ممکن است در تضاد با آن هویت باشد، غلبه کرده است و به همین دلیل پیک، مبنای هویت فردی و اجتماعی را تداوم دین می‌داند. (peek, 2005, p. 240)

هانس مول نیز در نظریه جالبی دین را تقدس‌بخش هویت نمی‌داند بلکه هویت دینی را نوعی نظم‌بخش اجتماعی نهفته می‌داند که در آن هم تقدس‌زدایی وجود دارد و هم تقدس‌بخشی و هدف اصلی ایجاد و حفظ نظم دینی فردی و اجتماعی است. (mol, 1976, 77) پائول اید، خلاف پیک و هانس مول، رابطه تنگاتنگی میان هویت قومی و هویت دینی می‌بیند زیرا از نظر او دین و قومیت هم هم‌پوشانی دارند و هم‌دیگر را بارور می‌کنند. او معتقد است در دنیای سکولار نیز وقتی قومیت و دین به هم برخورد می‌کنند باید از قومی شدن هویت دینی صحبت کرد. (Eid, 2007,33)

باید توجه داشت که این چند نگاه خود را بیرون از گود دین‌داری ادیان مختلف قرار داده و ارائه پاسخ برای سؤال پیشینی محققان مطرح می‌شود؛ که چرا هویت دینی، قوی‌تر از هویت‌های دیگر اجتماعی است؟، و نظم‌دهندگی اجتماعی و حضور در سازمان قوی اجتماعی را شاخصه قوت هویت دینی مطرح می‌کند. اما آنچه باید از منظر اندیشمندان بررسی شود نگاه درونی ادیان به هویت اجتماعی خویش است. مسلماً در آموزه‌های دینی ادیان توحیدی و غیرتوحیدی، هدفی با عنوان نظم اجتماعی برای اقتداربخشی به هویت دینی یافت نمی‌شود.

۷. سیاست هویت دینی

هویت دینی در تفکر اجتماعی پا را فراتر از تأثیرگذاری و کارکرد نظم‌بخشی گذاشته و عرصه علوم سیاسی و علوم اجتماعی را با یک سؤال جدید مواجه کرده است. این سؤال درباره چرایی تأثیرگذاری هویت دینی بر سیاست جوامع است.

پائول اید در تبیین این مسئله به تغییر رویکرد به دین در اندیشه اجتماعی توجه کرده است و معتقد است که سکولاریزاسیون، به‌عنوان فرضیه‌ای که در ابتدا توسط بنیان‌گذاران علم جامعه‌شناسی مطرح شد، توسط اکثر جامعه‌شناسان دین به‌عنوان «واقعیتی» در نظر گرفته شد که نیازی به بحث بیش‌تر نداشت. در آن زمان، برای اکثر طرفداران فرضیه سکولاریزاسیون مانند استارک، لاکمن، و بیبی؛ صنعتی‌شدن همراه با نوسازی اقتصادی، به‌طور اجتناب‌ناپذیری به زوال دین منجر می‌شد. ولی امروز در برخی از کشورها مانند اسپانیا، لهستان، و ایالات متحده، کلیسا پس از خروج از دستگاه‌های دولتی، اکنون دوباره وارد عرصه عمومی شده است. البته این بار نه به‌عنوان یک نیروی محوری در جامعه سیاسی، بلکه در نقش یک بازیگر جامعه مدنی و قدرت مقابل قدرت دولت عمل می‌کند. (Eid, 2007, 35)

واژه سیاست هویت در دهه‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰ در مباحث سیاست فرهنگی مطرح شد که به‌دنبال تأثیرات هویت بر روی فرآیندهای سیاسی بود. (فوکویاما، ۱۳۹۸، ص. ۱۲) در واقع معنای هویت به سمت سیاست تکامل می‌یابد و گروه‌ها خواهان به رسمیت شناختن علنی ارزش و اعتبار خود می‌شوند. (کاستلز، ۱۳۸۰، ص. ۲۷)

در واقعیت آنچه مورد توجه امثال فوکویاما قرار گرفته است، تأثیرات گروه‌های دینی در سیاست اروپا و آمریکا بر اساس کرامت‌خواهی هویت‌های دینی برای باز پس‌گیری شرافت نادیده‌انگاشته‌شان توسط سیاست مدرن است. او معتقد است که سیاست هویت، بخش‌های بزرگی از مبارزات سیاسی دنیای کنونی، از انقلاب‌های دموکراتیک گرفته تا جنبش‌های اجتماعی و ناسیونالیسم و گرایش به اسلام و حتی سیاست‌های مختلف محلی و صنفی را در بر می‌گیرد. (فوکویاما، ۱۳۹۸، ص. ۲۵) سیاست هویت پس از این پیش‌رانه اصلی بسیج‌های مردمی خواهد بود و موضوعاتی از قبیل آزادی، برابری، ناسیونالیسم، و اسلام‌خواهی در رابطه مستقیم با مسئله به رسمیت شناخته‌شدن و کرامت هویت‌های اجتماعی قرار دارند. فوکویاما معتقد است در جهان اسلام معاصر نیز مسلمانان خواهان به رسمیت شناخته‌شدن موقعیت خاص این دین به‌عنوان پایه و اساس اجتماع سیاسی هستند. (فوکویاما، ۱۳۹۸، ص. ۶۷)

آنچه امروزه مورد بحث اندیشمندان سیاست و اجتماع در حوزه دین است، مباحث سیاست هویت دینی است که به دنبال چرایی تأثیرگذاری هویت‌های مذهبی و دینی بر قانون و نظم سیاسی جوامع پسامدرن است. نکته حائز اهمیت این است که چالش اساسی در بررسی متون نظری مربوط به سیاست هویت، تحت تأثیر هویت‌های دینی اسلامی در جوامع اروپایی و امریکایی به وجود می‌آید. در چالش‌های ذهنی اندیشمندان در همه منابع بررسی شده با موضوع سیاست هویت، ردپای این گروه‌های مسلمان به وضوح دیده می‌شود.

۸. نقد دیدگاه اندیشمندان پسامدرن به هویت دینی

در نقد رویکرد اندیشمندان اجتماعی و علوم سیاسی دوران پسامدرن به هویت دینی در کل، اولین و مهم‌ترین نکته، پسینی دیدن هویت دینی است. آنان به برداشت خود از رفتار دینی جمعی و فردی توجه می‌کنند و به بنیادهای رفتار و حرکت‌های اجتماعی توجه چندانی ندارند. حتی در علت‌یابی تداوم و بقای هویت دینی و ابعاد و شاخص‌ها آن، به عمق تاریخی و ارزشی و پیوند اجتماعی دین‌داران در طول تاریخ زیست دین و فراگیری آن توجه نداشته‌اند.

این در حالی است که نگاه اجتماعی ادیان به خود در نظر گرفته نمی‌شود. ادیان نگاه پیشینی به موضوعات دارند و مسئله معنا و آگاهی نیز از همین نشأت می‌گیرد و به دنبال خود قانون و روش عمل را در اختیار دین‌داران قرار می‌دهند. در واقع نتیجه کارکردی هویت دینی و هم‌چنین چگونگی هویت دینی وابسته به متن و سنت و شناخت وابسته به دین است. نظم‌بخشی که توسط اندیشمندان به عنوان مهم‌ترین خصوصیت هویت دینی مطرح شد، مانند کف روی آب، نمود بسیار نازل فرآیندهای اجتماعی دینی است که توسط اندیشمندان مدرن و پسامدرن به عنوان نتیجه مهم هویت دینی در جوامع در نظر گرفته شده است.

نگاه کارکردگرایی اندیشمندان با حاملان هویت‌های دینی (دینداران) و متن ادیان بسیار نامتجانس است؛ زیرا گروه‌های مذهبی، هم‌گرایی و غیریت خود را به عنوان شاخص‌های هویتی، فقط بر اساس کارکرد تنظیم نمی‌کنند و به مفاهیم و معنای اجتماعی مورد نظر دین خود باز می‌گردانند. این فاصله درک و شناخت عمل دین‌داران و بررسی‌کنندگان اجتماعی هویت دینی، باعث برنامه‌ریزی و شناخت اشتباه از هویت دینی می‌شود.

نگاه کارکردگرایانه به هویت‌های دینی و مذهبی باعث شده تا نظم‌بخشی، مهم‌ترین نتیجه هویت‌های دینی در نظر گرفته شود و این خود فقط نمود کوچکی از تأثیرگذاری هویت‌های مذهبی و دینی در جوامع است. فوکویاما البته با نگاهی نقادانه و اعتراض‌آمیز به میزان

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسا) ۲۱

تأثیرگذاری هویت‌های دینی در سیاست جوامع لیبرال - دموکراسی، متفاوت از بقیه تأثیرگذاری ژرف گروه‌های دینی را متوجه می‌شود. او به دنبال کنترل تأثیر هویت‌های دینی است در صورتی که به اذعان همه متفکران اجتماعی پسامدرن، دین با قدرت در عرصه اجتماعی حضور داشته و تلاش برای حذف آن از دوره صنعتی بی‌نتیجه مانده است.

در کل برای شناخت هویت دینی لازم است مبانی، متون، گروه‌بندی‌ها، و شاخص‌های هویتی خود ادیان در نظر گرفته شود تا بتوان تحلیل اجتماعی درستی از گروه‌ها و جوامع دینی و مذهبی ارائه داد. این گم‌شده پژوهش‌ها خود را بیش‌تر در شناخت چگونگی تربیت دینی نسل جدید نشان می‌دهد؛ زیرا مبانی هویت دینی و قومی را باید از داخل خود دین و قومیت ارزیابی نمود و نگاه پیشینی ادیان را در نظر گرفت. برای مثال، میلر و چادری در تحقیق خود وقتی ذکر می‌کنند که در نوجوانان مسلمان امریکایی - بنگلادشی، علی‌رغم پیشینه سنتی و تصمیم خود برای باقی ماندن بخشی از جامعه مذهبی والدین خود، چه در داخل و چه در خارج از کشور به دنبال آن هستند که مشتاقانه برای ایجاد هویت مذهبی منحصربه‌فرد و شخصی خود تلاش کنند. (Sadia R. Chaudhury, Lisa Miller, 2008, 405) برای چگونگی تحقق این شخصی‌سازی لازم دارند تا هویت دینی را از نگاه آن دین و البته در امتزاج با آن قومیت بنگلادشی در جامعه امریکا در نظر بگیرند.

۹. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال بود که اندیشمندان اجتماعی و سیاسی، هویت دینی را چگونه می‌بینند؟ با بررسی مقالات و کتب اندیشمندان مشخص شد که هویت دینی در اندیشه اجتماعی مدرن و پسامدرن نتیجه تطور نگاه به دین و هویت در اندیشه اجتماعی معاصر است. به فراخور تغییر نگاه به دین و مفهوم هویت، هویت دینی نیز خود را بروز داده و پس از گذشت زمان اندکی، به‌طور ضمنی و با توجه به مصادیق واقعی در عرصه اجتماعی، تأثیرگذاری‌اش بر سیاست نیز مورد نقد و تحلیل اندیشمندان جوامع لیبرال قرار گرفته است. به‌زعم اندیشمندان پسامدرن، هویت دینی ابتدا نادیده انگاشته شد و تحلیل اجتماعی از آن انجام نشد؛ اما پس از شکست نظریه‌های مربوطه مرگ دین و هم‌چنین زیست پرچنب و جوش گروه‌های دینی، اندیشمندان به استفاده از مفهوم هویت دینی پرداختند و البته کم‌تر جوانب آن را بررسی کردند.

با این حال برخی از اندیشمندان اجتماعی به تحلیل هویت دینی با توجه به ابعاد و شاخص‌ها پرداختند. ابعاد عینی و ذهنی و همچنین فرهنگی و اجتماعی از مواردی بود که پائول اید آن را مطرح کرد. همچنین شاخص‌هایی نظیر ایجاد عاطفه، آگاهی و تعهد، معنا، و ابزار تذکر، از مواردی بود که هانس مول از آن‌ها نام برد.

نکته مهم، پویایی هویت دینی بود که لوری پیک مطرح می‌کند. به همین دلیل فرآیندی دیدن هویت دینی اجتناب‌ناپذیر و لازم است نحوه شکل‌گیری و تداوم هویت دینی مورد ارزیابی قرار گیرد. لزوم توجه به این امر از تأثیر و گسترش نفوذ در لایه‌های مختلف عمل اجتماعی توسط گروه‌های دینی در واقعیت نشأت می‌گیرد، که اندیشمندان را ناگزیر به سمت نقد و تحلیل این واقعیت اجتماعی برده است. از طرف دیگر تربیت دینی میان نسل‌های نوجوان و جوان امریکا و اروپا موضوع حیرت‌انگیزی برای اندیشمندان است، که از بقای هویت دینی در میان انبوه دشمنان واقعی آن در ابزارها و فرهنگ‌های جوامع رفاه و لیبرال نشان دارد.

برخی از اندیشمندان در دنیای مدرن و پسامدرن در عرصه کلان و متوسط اجتماعی سهم تأثیرگذاری هویتی بیش‌تری را به دین می‌دهند؛ زیرا دین امکان فراوانی برای نظم‌بخشی بدون صرف هزینه در جوامع ایجاد می‌کند و این باعث تقدم هویت دینی نسبت به سایر هویت‌های اجتماعی دیگر می‌شود. دلیل دیگر اولویت هویت دینی، سازمان‌بخشی و گستردگی پشتیبانی و ایجاد روحیه هم‌گرایی میان اعضاست که می‌تواند به راحتی با دیگر هویت‌ها به‌ویژه هویت قومی و ملی همگنی ایجاد کند. و همین تناسب با هم‌گروهی و غیریت با دیگری باعث می‌شود به‌دنبال شرافت و کرامت از دست رفته خویش برود، که این مبنایی برای اندیشه فوکویاما است تا تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم دین در سیاست را تحلیل کند.

آنچه امروز به‌عنوان سیاست هویت در میان اندیشمندان مطرح می‌شود، نتیجه واقعیت تأثیرگذاری دین و مذهب در سیاست و قوانین در جوامع اروپایی و امریکایی است و یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های اندیشمندان در همه متون مربوط به سیاست هویت گروه‌های مسلمان در این جوامع است. به همین دلیل دغدغه اصلی مفهوم سیاست هویت مبنای دینی دارد و در واقع یکی از شئون اساسی تشکیل‌دهنده مفهوم سیاست هویت، سیاست هویت دینی است.

اما در نقد آرای اندیشمندان جوامع لیبرال در مورد هویت دینی چند نکته حائز اهمیت است؛ اول نگاه پسینی آنان به هویت دینی و آنچه در عمل اجتماعی با عینک لیبرال ارزیابی

هویت دینی و شاخص‌های آن ... (ریحانه سادات رئیس الساداتی و حمید پارسانیا) ۲۳

می‌کنند. این نگاه با نگاه هم‌دلانه و مشاهده‌های درون‌گر فاصله دارد و البته ارزیابی درستی از هویت‌های دینی ارائه نمی‌دهد.

لازم است با بررسی متون و واقعیت هر دین و نسبت آن با ارزش‌های خود و ارزش‌های جوامع لیبرال در باب هویت دینی، بین دین و آنچه در رفتار گروه‌های دینی بروز می‌یابد تفکیک قائل شد و سپس نتایج آن‌را در جوامع لیبرال ارزیابی کرد.

در آخر پیشنهاد می‌شود در بررسی هویت دینی، به شاخص‌های بایسته هویتی متون اصلی و قوانین هر دین توجه و رفتار گروه‌های دینی با توجه به ارزش‌های بایسته و ارزش‌های جوامع، ارزیابی و سپس به تحلیل میزان و شاخص‌های هویت دینی گروه‌های دینی پرداخته شود و زوایای مختلف تأثیرگذاری دیده شود.

کتاب‌نامه

- برگر، پیتر (۱۳۹۷). *سایبان مقدس*. تهران: ثالث.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۹۸). *هویت*، رحمن قهرمانپور، تهران: روزنه.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰). *عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ (قدرت هویت)*. حسن چاوشیان، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- میلینک، جان (۱۳۹۸). *الهیات و نظریه اجتماعی شهناز مسمی پرست*. تهران: ترجمان.
- ویر، ماکس (۱۳۹۸). *دین، قدرت، جامعه*. احمد تدین، تهران: هرمس.

Charles Davis. (1993). *Religion and the Making of Society*. London: Cambridge University Press.

Day, A. (2016). *Religion and the Individual Belief, Practice, Identity*. London: Imprint Routledge.

Eid, P. (2007). *Being Arab Ethnic and Religious Identity Building Among Second Generation Youth in Montreal*. London: McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston .

Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New work: Farrar, Straus and Giroux.

Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action*. (T. McCarty, Trans.) Cambridge: Polity.

Habermas. (2008). 109.

Jacobson, J. (1998). *Islam in Transition*. London: Routledge.

Klapp, O. E. (1969). *Collective Search for Identity*. Holt, Rinehart and Winston. New York.

Lock, J. (1801). *works*. London: Johnson.

- mol, h. (1976). RELIGION AND IDENTITY A Dialectic Interpretation of Religious Phenomena. *opening the 7 5th Congress of the International Association for the History of Religions*. Australia: University of Sydney.
- peek, l. (2005). Becoming Muslim" The Development of a Religious Identity. *Sociology of Religion*, 66(3), 215-242.
- Sadia R. Chaudhury , Lisa Miller. (2008). Religious Identity Formation Among Bangladeshi American Muslim Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 23.
- Winchester, D. (2016). Religion as Theoretical Case, Lens, and Resource for Critique: Three Ways Social Theory Can Learn from the Study of Religion. *sociology of religion*, 241-260.